

Nemirni Balkan

med lokalizacijo in globalizacijo

IZVLEČEK

Prispevek analizira medetnične konflikte v Jugovzhodni Evropi in njihove prostorske, politične in etnične posledice z vidika novih geopolitičnih razmerij v Evropi. Konflikti so prispevali k teritorialno-političnemu drobljenju ter periferizaciji Balkana v celoti. Nemirni Balkan ostaja realno in potencialno krizno žarišče kljub močni vključenosti mednarodnih inštitucij.

Ključne besede:

politična geografija, Jugovzhodna Evropa, Balkan, krizna območja.

ABSTRACT

Unpeaceful Balkan between Localization and Globalization

The article focuses on the analysis of interethnic conflicts in the Southeastern Europe and their spatial, political and ethnic consequences regarding the new geopolitical dimensions of the "Old continent". The conflicts have caused the territorial-political fragmentation of former Balkan countries and in their final results have brought to the periferization of Balkans as a whole. Unpeaceful Balkan remains the real and potential crisis area, despite the strong international peacekeeping- and peacemaking assistance.

Key words:

political geography, Southeastern Europe, Balkan, crisis areas.

Avtor besedila:

JERNEJ ZUPANČIČ, dr. geog.,
Oddelek za geografijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana, Slovenija
E-pošta: jernej.zupancic@guest.arnes.si

Avtor fotografije:

ANDREJ HERAKOVIČ

COBISS I.04 strokovni članek

Balkan - zemljepisno ime tretjega največjega polotoka starega kontinenta, ki je zaradi političnih procesov in odnosov dobil slabšalni prizvok ter oznako "nezaželen". Zato se robne pokrajine in celo države branijo biti "balkanske". Primerjaje z drugimi območji po svetu nimamo moralne pravice etiketirati Balkana in še manj njegovih prebivalcev za vrsto posebnosti političnega razvoja v preteklosti in sodobnosti. Zato naj izraz "Balkan" in "balkanski" (ponovno) postane enakovreden drugim zemljepisnim imenom.

"Nemirni" Balkan običajno označujemo kot območje številnih lokalnih pretresov, medetničnih spopadov in spreminjanja meja - torej balkanizacije, ki se pa se ne konča na Balkanu in z Balkanci, temveč je že postala dediščina geopolitične terminologije. Območje Balkanskega polotoka je tako ujeto v precepu med lokalnimi in globalnimi dejavniki oblikovanja sodobnega političnega zemljevida.

V družbeni, gospodarski in tudi prostorski strukturi balkanskih držav je vrsta elementov in postkriznih situacij, nekatere pa se še vedno soočajo z znatnim kriznim potencialom in so zato območja pod okriljem mednarodnega nadzora in pomoči.

Balkan, balkanizacija

Pred desetletji, še v času čvrstega obstoja socialistične Jugoslavije, so tudi zaradi politične enotnosti zagovarjali meje Balkanskega polotoka (ki se sicer razteza med Jadranskim, Egejskim, Marmarskim in Črnim morjem) med skrajno severozahodno točko v Tržaškem zalivu ter severnim robom delte Donave.

Danes običajno kot Balkan opredeljujemo območje od delte Donave, po Savi na Kolpo in potem proti Kvarnerskemu zalivu. Prostorsko zmanjšanje na severozahodu je nastalo zaradi ponovne uvedbe pojma "Srednja Evropa", ki je v času vojaške, gospodarske in ideološke polarizacije ter hladne vojne začasno pristal v ropotarnici zgodovine. Padec železne zavese in nagli koraki evropskih združevalnih procesov so Srednjo Evropo rehabilitirali njene "nemške prevlade" in jo s tem postavili na sodoben evropski politični zemljevid. Danes ni dvoma, da je Slovenija uvrščena v srednjeevropski in ne (več) v balkanski prostor.

Pojem Balkan ima že nekaj desetletij večinoma negativni predznak. Dinamični in nepredvidljivi pretresi so to območje postavili v svetovno žarišče, ob prebujenih ekstremnih nacionalizmih pa je "balkanizacija" postala pripraven termin za označevanje politične fragmentacije in etnične polarizacije tudi drugod po svetu.

Nič bolje se ne godi izrazu *Jugovzhodna Evropa*, ki je desetletja nadomeščal pejorativizirani Balkan; a mnogi so iz tega izdvajali Grčijo zaradi njene vključenosti v "zahodne" vojaške, gospodarske in politične povezave. Z načrti nadaljnje širitve Evropske zveze se je zdelo, da bo političnost teh regionalizacij v duhu evropske enotnosti morda vendarle prepustila mesto geografskim merilom. Toda namesto tega je zlasti po ameriški zaslugi nastal pojem *Zahodni Balkan*, ki označuje območje nekdanje Jugoslavije (brez Slovenije) in Albanijo. Vzhodnega Balkana ne omenjajo. Romunija in Bolgarija imata zaradi zelo številčnih manjšinskih skupnosti ter posebnosti nacionalnega razvoja vrsto potez, ki ju družijo z ostalimi državami Balkanskega polotoka v dokaj enovit prostorski kompleks. K temu je zaradi posebnosti družbene strukture, zgodovinskih potez in sodobnih političnih procesov smiselno dodati še Moldavijo.

Balkanska zgodovinska šahovnica

Balkan oziroma Jugovzhodna Evropa je območje pogostih političnih delitev in njihovih posledic. V poznorimskem obdobju je sredi tega ozemlja nastala delitev na vzhodno in zahodno rimsko cesarstvo. Vzhodna polovica je pozneje postala mogočen Bizantinski imperij, ki se je ob krepitvi prvotnega zaledja in politične periferije pričel zmanjševati. Toda poglobitvi razlog teritorialne regresije Bizanca je bil vendarle nastop nove sile v Mali Aziji – Osmanske države. Prevzem islama in njegova ekspanzija na ozemlju današnjih arabskih držav mu je dajala potrebno enovitost, čvrsta državna organizacija in vojaška moč pa prodornost, ki mu ne Bizanc in ne njegove balkanske konkurentke (grške države, srednjeveška Srbija, Bolgarija, Bosna, Vlaška in Moldavija) niso uspeli kljubovati. Zaradi turške moči na eni ter notranjih nesoglasij na drugi strani so države postale najprej odvisne ali pa neposredno podvržene naglo rastočemu Otomanskemu imperiju.

Balkan je s tem postal politična periferija in te vloge se do danes ni znebil. Nasprotno, nadaljnji zgodovinski razvoj je le še poglobil perifernost območja, dokler ni le-ta postala vodilni razpoznavni znak. Turška prevlada je v tem delu Evrope ostala več kot pol tisočletja in je bistveno vplivala na izgled kulturne pokrajine, pa tudi na versko in etnično sestavo prebivalstva ter njihovo identiteto. Politična recesija Otomanskega imperija, ki se je od 18. stoletja dalje nenehno soočal z resnimi notranjimi krizami in zlasti v robnih predelih omogočal precej samovoljne regionalnih in lokalnih dejavnikov, je bistveno prispevala k hudemu gospodarskemu zaostajanju za vodilnimi evropskimi predeli. Industrializacija in gradnja sodobnega prometnega omrežja sta tako postali bolj množičen pojav šele v obdobju po drugi svetovni vojni in uvedbi socialističnega družbenopolitičnega sistema.

Krizo turške veldržave, ki se je raztezala na treh kontinentih (azijskem, afriškem in evropskem), so stopnjevali notranji in zunanji dejavniki. Prve tvorijo predvsem nacionalizmi narodov, ki so si posebej v Evropi skušali z osvoboditvijo oblikovati svoje nacionalne države. Obenem so se skušale posamezne države na različne načine polastiti njenih ozemelj. V prvi vrsti sta bili to Rusija in Habsburška monarhija, posegali sta tudi Velika Britanija in Francija, pozneje

Italija in Nemčija. Balkanski polotok je tako zlasti v 19. stoletju doživljal konstantne spremembe političnih meja. Osamosvajanje balkanskih narodov je ob podpori omenjenih tujih sil (ki so imele pri tem svoje interese) oblikovalo nove nacionalne države. Toda vse so morale poleg teritorija "opredeliti" tudi prebivalstvo in utemeljiti medsebojne razlike. Pričelo se je brskanje za (čim bolj) slavno preteklostjo, ki naj bi zadovoljila merila rastočih nacionalnih mitologij.

Teritorialno in prebivalstveno so se nove države lahko širile le na račun svojih sosedov. Razpadu večnacionalnega turškega imperija sta bistveno pripomogli prav tako mnogonarodni Rusija in Avstro-Ogrska, znotraj katerih so bila osvobodilna gibanja prav tako močna, da so lahko slabo stoletje zatem zrušila oba imperija. Prvi se je ob socialistični federativni obliki obnovil, drugi je postal "zgolj" zgodovina. Nove nacionalne države so bile etnično dokaj heterogene in so skušale - v duhu tistega časa - kar najbolj poenotiti svoje prebivalstvo. Obenem so nastale agresivne ideologije zavojevanja in se obdržale do danes. Prav nagle teritorialno-politične delitve ob številnih nejasnostih etnične pripadnosti prebivalstva koncem 19. in v začetku 20. stoletja so največ prispevale k uvedbi pojma "balkanizacija" v političnogeografsko terminologijo. Balkan je tedaj postal "nemirni" in nestabilni Balkan, teritorij negotovosti in primerno polje spopadov notranjih in zunanjih sil.

Kako nevarna in spolzka so tla na Balkanu?

V prvi balkanski vojni (1912) so združene grške, srbske, črnogorske in bolgarske sile pregnale Turke. Kmalu (1913, tj. druga balkanska vojna) pa se je vnel spopad med zmagovalkami za pridobljeno ozemlje. Makedonijo so si sile razdelile na vardarski, egejski in pirinski del. Makedoncev ni priznal nihče, tudi potem ne, ko je njen največji del postal sestavni del večnarodne Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, poznejše Kraljevine SHS in Kraljevine Jugoslavije (1929). Makedonija je dobila svojo avtonomnost in s tem tudi realne možnosti za razvoj nacionalnih institucij šele po drugi svetovni vojni, ki je petdeset let pozneje ob razpadu jugoslovanskega socialistične federacije dal realne možnosti za samostojnost. A država se je srečala z nasprotovanji sosedov: Grčije, ki ni priznavala države in njenega imena (Makedonija je grška

pokrajina in uvajanje imena države Makedonije naj bi vzbujal vtis teritorialnih pretenzij) in Bolgarije, ki ni priznavala Makedoncev kot naroda ("obstajajo samo Bolgari, kar dokazuje jezikovna enotnost"). Albanci delujejo kot notranji etnični konkurent - še posebej z vidika demografskega in političnega razvoja sosednjega, danes že pretežno albanskega Kosova.

Argument enotnega jezika se zdi sicer sprva prepričljiv. Toda prav tako sta si jezikovno "enaka" srbski in črnogorski narod (ne pozabimo, da je bila in je še tudi to obdobje pogosta teza) in da hrvaščina ter srbsščina šele v jeku posledic vojn in konfliktov gojita oba jezika kolikor je mogoče ločeno in v smeri čim večje različnosti. V znatno pomoč sta različen črkopis (latinica in cirilica) in verska pripadnost. Jezikovno enotnost, a različno religiozno podlago imajo (v primerjavi s Hrvati in Srbi) tudi Bošnjaki, ki jim je neko "vmesno" etnično priznavanje (Muslimani) dopuščala jugoslovanska politična praksa in statistika.

Sodobno Romunijo sestavljajo tri zgodovinske entete: vlaška, transilvanska in moldavska. V obdobju oblikovanja samostojne romunske države je vzhodna Moldavija postala ruska Besarabija (razen kratkega obdobja med prvo in drugo svetovno vojno). Tako dokazovanje "objektivnih" kriterijev (jezikovne sorodnosti ali enotnosti) ne podpirajo ostala dejstva zgodovinskega razvoja in tudi zavestne pripadnosti (politične volje). Toda primere jezikovne sorodnosti najdemo tudi drugje po Evropi: nemška, švicarska in avstrijska, francoska in valonska (južnobelgijska), flamska in nizozemska ter nizozemska in severnonemška. V tem pogledu torej države in narodi Jugovzhodne Evrope (Balkana) ne odstopajo tako močno od ostale Evrope, kot se to zdi na prvi pogled.

Zaradi zблиževanja z Evropsko zvezo se krepi zlasti gospodarski pomen Turčije (pomemben partner večjega dela držav Jugovzhodne Evrope), a posredno tudi politični in vojaški. Krepitev turške gospodarske prisotnosti pa pri nekaterih zbuja tudi strahove pred premočno islamsko navezo, t. i. "zeleno transversalo", ki Bosno prek Sandžaka, Kosova, Makedonije in Bolgarije povezuje s Turčijo; izpostavljali sta jo tako Srbija kot Hrvaška v obdobju med-etničnih konfliktov ob zatonu 20. stoletja.

Dolga pot do nacionalnih držav

Oblikovanje nacionalnih držav je na Balkanskem polotoku potekalo v **treh fazah**.

V **prvi** sta se ob razkroju otomanskega imperija krepila rusko in avstrijsko cesarstvo, nastale so Romunija, Bolgarija, Grčija, Srbija in Črna gora. Poseben položaj pri tem ima nastanek Albanije. Albansko islamsko prebivalstvo (ne pa tudi katoliško in pravoslavno) je imelo v turškem obdobju precejšno moč in vpliv. A tudi pri Albancih so se javljale zahteve po neodvisni Albaniji, kar pa se je uresničilo šele po balkanskih vojnah na vztrajanje Nemčije in Avstrije, ki sta želeli s tem onemogočiti Srbiji dostop do morja. **Druga faza** je sledila s krepitvijo balkanskih držav, ki so s tem postale veliko bolj etnično mešane. Medtem ko so ostale težile k etnični homogenosti (kljub zelo številčnim manjšinam), je jugoslovanska federacija načeloma podpirala večetnično pluralnost. A vendar je prav jugoslovanski model sožitja razpadel v krvavih medetničnih spopadih in lokalnih vojnah, na pogorišču katerih so se oblikovale nove – današnje države. Po vojnah v devetdesetih letih 20. stoletja je politični zemljevid dobil današnje obrise. V **tretji fazi** procesi še niso končani (ne le zaradi teženj po evropskem združevanju) primarno zaradi posledic, ki so jih vnesle krize in spopadi koncu 20. stoletja.

Zelo velike sledove je pustila tudi socialistična doba, ki je razen Grčije in Turčije (evropskega dela) zajela vse države na Balkanskem polotoku. Razvile so se različne oblike socialističnih ureditev: od najbolj odprtega in gospodarsko liberalnega jugoslovanskega (a z velikimi regionalnimi razlikami), do dosledne kopije sovjetskega modela socializma v Bolgariji, avtarkično naravnane romunskega (ki je končal v osebni diktaturi Ceausescuja), do najbolj radikalnega in zaprtega režima Enverja Hoxhe v Albaniji. Vendar je treba opomniti, da se je tudi Grčija dalj časa soočala z vojaškimi udari in nestabilnostjo.

Socialistična družbena ureditev je bila zaslužna tudi za nekatere množične selitve prebivalstva: izselila se je zlasti večina nemškega in italijanskega prebivalstva. Podobni poskusi s selitvami Turkov (zlasti v Bolgariji) in Madžarov (v Romuniji) tedaj niso uspeli. Nagla, načrtna industrializacija in kolektivizacija kmetijstva sta spremenili kulturno pokrajino, posredno pa prispevali k prebivalstvenim premikom. Tako so selitve s

podeželja le-tega sprva razbremenile viškov delovne sile, a v končni posledici prispevale k močni depopulaciji in propadanju kulturne pokrajine.

V obdobju tranzicije, ki je nastopila po padcu železne zaves in razpadu socialističnih/komunističnih režimov, so nekatere pokrajine doživele zelo močno gospodarsko krizo. Romunija je bila gospodarsko povsem na dnu. Tudi Bolgarija se je v začetku devetdesetih let 20. stoletja znašla v hudi gopsodarski krizi, še bolj pa Albanija. Kriza je bila tako globoka, da so nekatere državne institucije preprosto prenehale delovati, država pa se je pogreznila v globok kaos. Sledil je množičen beg iz države, humano katastrofo pa so skušali omiliti z mednarodno intervencijo. Propadle so cele gospodarske panoge. Oživljanje se je pričelo v poznih devetdesetih letih z večjimi tujimi vlaganji, ki so močno spremenila lastniško strukturo domačih gospodarstev, a obenem vanjo vnesla tudi prepotreben kapital, tehnologijo in poslovne vezi. Balkan je pričel postajati del evropskega gospodarskega prostora.

Najtežje posledice pa je vsekakor pustila jugoslovanska kriza. Še danes je precej pristašev teze, da so krvavi medetnični spopadi in lokalne vojne posledica stopnjevanja zunanje zadolženosti in neuspešnosti socialistične samoupravne ureditve. Toda to se je izkazalo za povsem zgrešeno. Jugoslovanska kriza je seveda imela tudi svojo gospodarsko plat. Toda primarne težave so povzročali čedalje bolj napeti odnosi med posameznimi etničnimi skupinami v fazi oblikovanja novih držav. Evropska zveza na te izzive ni bila pripravljena, saj se je v istem času posvečala predvsem premeni gospodarsko naravnanih integracij na različnih področjih v politično zvezo in s tem oblikovanje nove evropske državnosti. Kljub številnim mirovnim pobudam je pacifikacija kriznih območij potekala povsem pod ameriško taktirko; Evropska zveza je dajala predvsem gospodarsko kritje.

Razreševanje kriz in konfliktov na območju Jugovzhodne Evrope je potekalo v vsaki izmed današnjih samostojnih držav na svoj način. Rešitve so bile torej unikatne, kar poudarja veliko individualnost kriznih območij. Toda posledice viharnega desetletja ob koncu drugega tisočletja imajo mnoge skupne ali vsaj zelo podobne značilnosti. Za različnost mirovnih pristopov pa ne gre v prvi vrsti kriviti mednarodne skupnosti, predvsem Evropske zveze, ki se v teh dinamičnih procesih pač ni najbolje znašla, temveč tudi naglo se spreminjajoče širše geopolitične dimenzije Balkana.

Postkrizne situacije

Desetletje medetničnih spopadov in lokalnih vojn je na območju Jugovzhodne Evrope povzročilo vrsto posledic v fiziognomiji, strukturi in funkciji pokrajine. Medtem ko se nekatera območja (predvsem Kosovo z najbližjim zaledjem) še nahajajo v kriznem in konfliktnem stanju z znatnimi možnostmi novih spopadov, moramo za druga območja govoriti o postkriznih stanjih, situacijah in okoliščinah. Šele premislek o preteklih konfliktih in njihovih posledicah nam torej odkriva in pojasnjuje razsežnosti kriznih območij tudi v primerih, ko so se ta formalno že "zaprla". Kakšne so njihove značilnosti?

Nedvomno so najbolj prepoznavna bivša konfliktna območja tista, ki imajo še sedaj določene oblike mednarodnega skrbstva, predvsem pa tam še vedno potekajo mirovni procesi. Bosno in Hercegovino ter Kosovo danes nadzirajo sorazmerno močne mirovne sile. V Bosni in Hercegovini je SFOR (*Stabilization Force*) namenjen stabilizaciji "postdaytonske" države, navzven enotne in navznoter razdeljene v unitarno Republiko Srbsko in zvezno (kantonalno) Bošnjaško-hrvaško federacijo. Poleg neposrednega spremljanja varnostnih razmer (preventivno delo) je pomembno področje njihovega delovanja odpravljanje posledic vojne (predvsem razminiranje) in usposabljanje varnostnih sil (policije in vojske) za mirnodobna opravila. Te sile so notranje razdeljene in pristojne za svoj teritorij. Zelo obsežen je tudi "civilni" del, ki pomaga upravljati različna področja, kot je socialno, zdravstveno, vprašanje beguncev, vračanje premoženja, pravne zadeve in podobno. Država ima zelo zapleten in drag sistem upravljanja zaradi visoke avtonomnosti posameznih enot ter zaradi notranje meje, ki je formalno in tudi dejansko pretrgala stare gravitacijske povezave.

Na Kosovu delujejo v vojaškem delu sile KFOR (*Kosovo Forces*), v civilno-političnem pa UNMIK (*United Nations Mission Interim of Kosovo*). Nekdanja jugoslovanska avtonomna pokrajina ima sedaj poseben status že zaradi delovanja mednarodnih sil; je neke vrste protektorat pod nadzorom mirovnih sil petih držav (Francije, Italije, Nemčije, ZDA, Velike Britanije), razdeljenih na sektorje. V varnostnih in političnih okvirih obeh struktur delujejo domači dejavniki, ki so razvili avtonomno politično platformo, realno neodvisno od Srbije, čeprav ji formalno še vedno pripadajo. Toda dejansko so podrejeni mirovnim silam tako v vojaško-varnostnem kakor tudi v civilnem delu. V slednjem

izvajajo veliko projektov revitalizacije in statusnega urejanja, čeprav so možnosti ponovnih spopadov še vedno sorazmerno velike. Tudi v času obeh omenjenih misij je prišlo že do več spopadov omejenih razsežnosti.

Mirovno in varnostno-preventivno delovanje vključuje tudi alociranje močne vojaške baze "Bondsteel", ki ima poleg Kosova na skrbi tudi nemirno zahodno Makedonijo, kjer je v povezavi s konflikti na Kosovu domače albansko prebivalstvo leta 2001 izvedlo vstajo. Pomiritev, ki jo je prinesel t. i. Ohridski sporazum pod asistenco diplomatov Evropske zveze, predvideva večjo mero avtonomnosti ter politično in gospodarsko vključenost številčne albanske manjšine. Regionalizacija kriznih območij je eden od načinov vsaj začasnega reševanja napetih medetničnih odnosov. Podoben način – torej z visoko stopnjo notranje avtonomije in nespremenljivosti zunanjih meja – se poskuša uveljaviti tudi v Moldaviji.

Posledice medetničnih sporov

Medetnični konflikti so povzročili izjemne prebivalstvene spremembe. Ocena števila žrtev (točnega števila zaradi obsežnih ilegalnih neregistriranih selitev ni mogoče ugotoviti) presega 300.000 (od tega več kot polovica v Bosni in Hercegovini) ter krepko nad 3 milijone beguncev. Ocenjujejo, da je bilo tudi odselevanje zaradi slabih gospodarskih razmer ter grožnje pred mobilizacijo dokaj močno in se je iz Srbije odselilo nad 200.000 (največ mladih!) ljudi. Obsežna območja na ozemlju nekdanjih "krajini" na Hrvaškem so opustela, porušena naselja in zaraščene kmetijske površine so zgovorni sledovi vojne vihre. Begunci se le v manjši meri vračajo nazaj na svoje domove. Opustela pokrajina s skromnimi zaposlitvenimi možnostmi ni privlačna za ponovno naselitev. Še vedno obstajajo določena tveganja zaradi minsko-eksplozivnih sredstev. Mnogi se raje naselijo bodisi v mesta bodisi na obalo, kjer so gospodarske perspektive nekoliko svetlejše. Tudi v Bosni in Hercegovini so ostala obsežna območja demografsko skoraj izpraznjena in se begunci vanje ne vračajo, tudi če so za to izpolnjeni formalni pogoji. Poleg gospodarske brezperspektivnosti perifernih območij pomeni znatno oviro pri vračanju beguncev tudi veliko število pogrešanih oseb; posamezniki se mnogo redkeje odločajo za vrnitev v staro okolje kot pa družine. Dejansko so torej konflikti samo še stopnjevali depopulacijo perifernih območij.

Na drugi strani je zlasti v nekaterih mestih in najbližji okolici zaradi priseljevanja beguncev že med vojnami in takoj po njih zaradi boljših gospodarskih možnosti prišlo do koncentracije prebivalstva in pravzaprav krizno pogojene urbanizacije. Pri tem je treba upoštevati, da so nekatera mesta, kot sta na primer Tuzla in Sarajevo, s prilivom beguncev le do neke mere kompenzirala izgubo prejšnjih gravitacijskih območij, ki so ostala na drugi strani notranje bošnjaško-srbske meje. Večji del beguncev se je že uspel vrniti na izvorna ali nova območja, mnogi pa so svoj začasni begunski status preoblikovali v trajno izseljenstvo. Tako je veliko hrvaških Srbov ostalo v Beogradu in Novem Sadu ter bližnji okolici, pa tudi Bošnjakov in Hrvatov v različnih evropskih državah.

Odsotnost nevrnjenih beguncev ima še eno pomembno posledico. Ker ni mogoče dobiti lastnikov zemljišč, so ovirane manipulacije z nepremičninami, kar podaljšuje in draži različne gradbene posege in investicije. Območja intenzivnega odseljevanja in begunstva morajo torej računati na nekatere specifične razvojne težave tudi še v povsem mirnem obdobju.

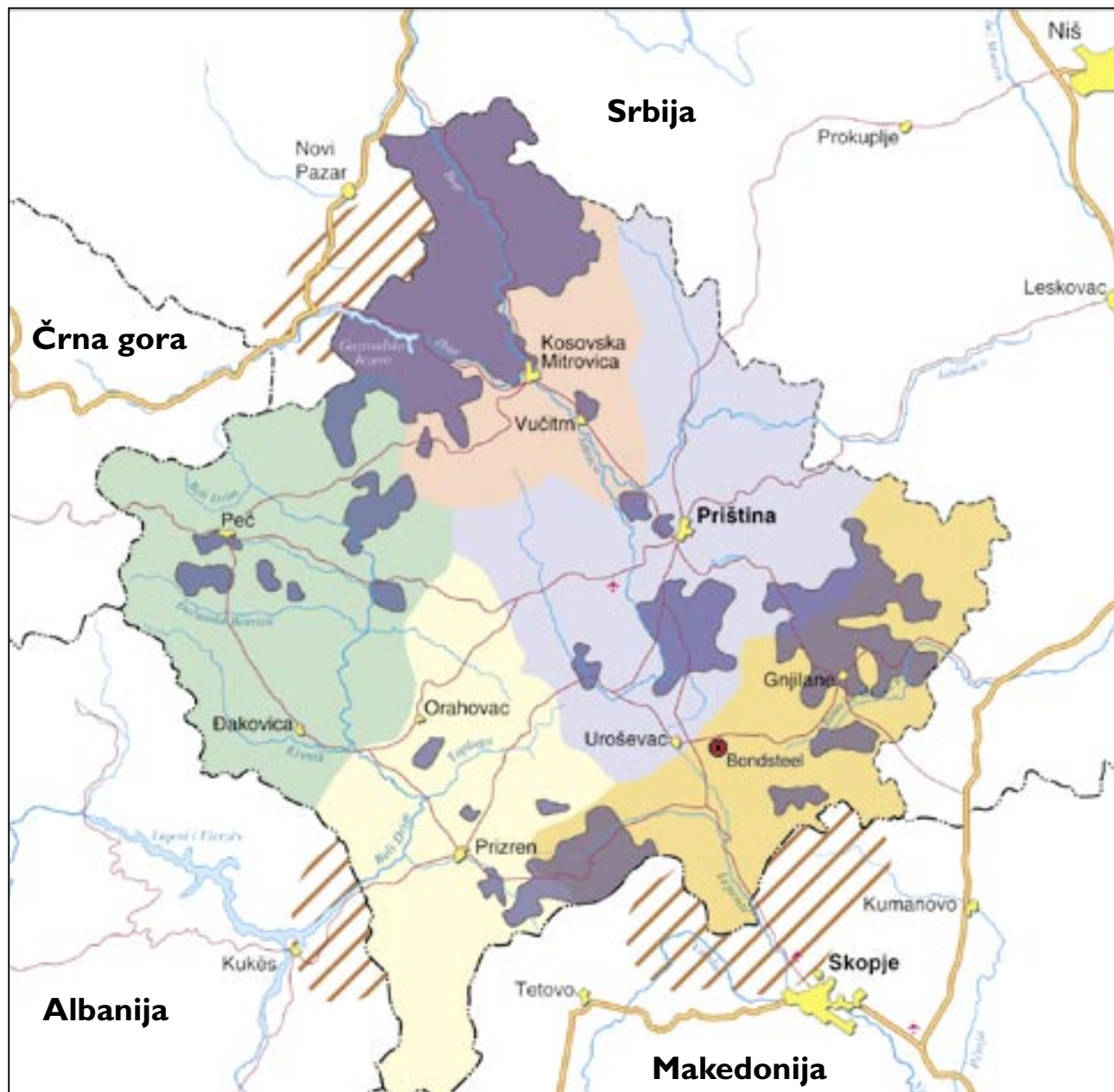
Na Kosovu in v Makedoniji je drugače: zaradi visoke rodnosti albanskega prebivalstva je depopulacijski učinek manj opazen (čeprav so bili procesi podobni kot v Bosni in na Hrvaškem) in smo priča intenzivni urbanizaciji. Slednja je v veliki meri posledica naglih selitvenih tokov in begunstva, ki je namesto v svojem izvornem podeželskem prostoru raje iskalo priložnost v hitro rastočih osrednjih predelih.

Vojne in medetnični konflikti v nekdanjem jugoslovanskem prostoru so torej prispevali k opazni prostorski diferenciaciji. Najostrejši konflikti so se javljali na območjih izrazite etnične pomešanosti ter na etnično stičnih območjih. Po končanih vojnah so etnični zemljevidi precej enostavnejši, saj je na večini kriznih območij prišlo do izrazite etnične homogenizacije. To je še posebej opazno v Bosni (manj v Hercegovini, kjer so razmeroma homogena hrvaška in homogena srbska območja obstajala že prej) ter na Kosovu. Toda medtem ko ima v Bosni zaradi že prej obstoječega znatnega deleža mešanih zakonov ta etnična polarizacija verjetno le začasen značaj, je v kosovskem primeru trajna. Mešanih zakonov je zelo malo. Na Hrvaškem se je delež srbskega prebivalstva močno zmanjšal tako na državni kakor na regionalni oziroma lokalni ravni. Vendar kažejo območja mest ponovno večjo tendenco povečevanja

etnične raznolikosti zaradi doseljevanja. Srbov je v priseljeniški kvoti precej, če sem štejemo tudi vračajoče se begunce, ki namesto izvornih perifernih območij raje izberejo gospodarsko bolj perspektivna mesta in obalne predele.

Poseben primer v smislu etničnega razvoja predstavlja Črna gora. Kljub osamosvojitvenim težnjam, v letu 2006 pa tudi njihovi realizaciji, se jih je ob statističnem popisu 2002 za Črnogorce opredelila le slaba polovica. Za to je sicer najbolj zaslužna jezikovno-religiozna podobnost Srbov in Črnogorcev in morda še bolj državna zavest (pripadnost) jugoslovanskemu okviru ter njeni naslednici – skupnosti Srbije in Črne gore. Število in zato tudi delež Muslimanov (sedaj večinoma opredeljeni kot Bošnjaki) ter Albancev se je povečal zaradi višje rodnosti tega prebivalstva v primerjavi s srbsko in črnogorsko večino. Tako je Črna gora postala izrazito multietnična državna skupnost, kjer pa ne bo imela odločilnega pomena srbsko-črnogorska etnična polarizacija, temveč v prvi vrsti predvsem položaj in vpliv albanske manjšine, ki danes šteje okrog 80.000 pripadnikov (nad 10 % prebivalstva) – in to neposredno, posredno pa na razvoj na Kosovu in v zahodni Makedoniji.

Etnični razvoj v Makedoniji je primer zase. Krepitev albanske skupnosti ni pogojena zgolj z višjo rodnostjo, temveč imajo vsaj lokalno znaten pomen tudi asimilacijski procesi z mešanimi porokami in vplivom verske organiziranosti (islamske skupnosti). Prisotni so dinamični etnični procesi in predvsem asimilacijska zmožnost Albancev, ki je očitna predvsem v zahodni Makedoniji, kjer sta vsrkali znaten del prebivalstva islamske veroizpovedi. Za integracijo v albanski etnični korpus so bili najbolj dovzetni Turki in Torbeši (muslimansko prebivalstvo makedonskega jezika v Makedoniji). Opazno povečanje števila Albancev v Makedoniji pa gre tudi na račun bega s Kosova že v osemdesetih in devetdesetih letih 20. stoletja. Pred odprtimi konflikti je na tem območju k selitvenim tokovom usmerjala zlasti privlačnost delovnih mest. Načrtna industrializacija severnega dela Makedonije, predvsem okolice Skopja in Kumanova, je privabila veliko Makedoncev s podeželja. Svoje kmečke posesti so prodajali večinoma Albancem. Obenem se je v obe mesti zgrinjalo tudi prebivalstvo s Kosova. Begunski val v zadnjem desetletju 20. stoletja je bil tako le dodatek k že prej obstoječim trendom krepitve albanskega življa na severu Makedonije.

- državna meja
- - - meja pokrajine
- pomembna cesta
- cesta
- reka
- večje naselje
- + letališče
- ameriško vojaško oporišče

- območja s pretežno srbskim prebivalstvom
- ▨ begunska območja leta 1999

Meje operativnih con mirovnih sil (KFOR)

- francoska cona
- italijanska cona
- britanska cona
- nemška cona
- ameriška cona

0 10 20 30 km

Kartografija: Andrej Herakovič, 2007.

Oddelek za geografijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.

Slika 1: Operativne cone mirovnih sil in etnična struktura Kosova.

Kosovske perspektive

Na Kosovu nikoli po drugi svetovni vojni ni bilo zares miru in dobrega sožitja. Nasprotja in konfrontacije so bile del prikritega vsakdana. Jugoslovanska ustava iz leta 1974 je Albancem kot politični manjšini, a že regionalni večini, dala boljše možnosti narodnega razvoja. Toda gospodarske perspektive so bile slabe in jih neučinkovit sistem državne pomoči ni bistveno izboljševal. Albanci pri zaposlovanju večinoma niso imeli prednosti; predvsem je primanjkovalo tehničnih kadrov in izkušenih strokovnjakov. Naglo rastoča Prištinska univerza je dajala tudi vrsto diplomantov, ki pa v poznejšem gospodarskem zagonu večinoma niso sodelovali. S stopnjevanjem Miloševićevega pritiska so bili okrnjeni in nato celo ukinjeni študijski programi v albanskem jeziku. Razlogi zanje naj bi bili očitki, da je bila univerza trdnjava albanskih separatistov. Dejavnosti izobraževanja in kulture so se selile v ilegalo, kakor tudi opazen del gospodarstva, ki je temeljil predvsem na zasebnih pobudah, podprtih s specifično družinsko-rodovno organizacijo (velike družine) in je imel v sicer revnem okolju razmeroma znatno moč koncentracije kapitala. Tako so se ob krepitvi političnih napačnosti in stopnjevanju medetnične konfrontacije povečevali tudi stroški vzdrževanja miru, a obenem zmanjševali prispevki. Velika podjetja so bila v čedalje večji krizi, zasebne (predvsem albanske) pobude pa v ilegali. Avtonomna pokrajina z odvzetim statusom je pričakala razpad jugoslovanske države že krepko v kriznih razmerah.

Čeprav je marsikdo pričakoval odprtje t. i. južne fronte že kmalu po agresiji jugoslovanske armade v Sloveniji, na Hrvaškem in še posebej po krvavi eskalaciji v Bosni in Hercegovini v letih 1992-1995, so razmeroma močne srbske policijske in vojaške sile zadrževale spopade širših razsežnosti, albansko odporniško gibanje pa je po moči nesporno naraščalo in se tudi vojaško-tehnično krepilo. Obenem je prišlo do čedalje večjih razhajanj med vsaj navzven "gandhijevskim" nastopom Ibrahima Rugove ter bolj radikalnimi albanskimi nacionalističnimi frakcijami, ki so – očitno – naposled celo prevladale. Jeseni 1998 se je glede na okrepljene aktivnosti albanske gverile (UÇK), ki so ustvarile nekaj osvobojenega ozemlja predvsem v hribovitem osrednjem predelu (Drenica), srbska vojska in policija odločila za obsežnejše operacije. Spomladi 1999 je stekla dobro pripravljena ofenziva srbskih sil, ki je sprožila velik val beguncev (okrog 800.000), ki so se stekali predvsem v tri smeri: manjši del proti Sandžaku (okrog 70.000), proti območju okrog mesta Kukës v Albaniji (okrog 245.000)

in proti Makedoniji (okrog 550.000). Toda reakcija zahodnih sil je bila tokrat hitra in je zahtevala umik vseh srbskih sil s Kosova. Sledila je vojaška ofenziva sil zveze NATO nad Srbijo (tedaj Zvezno Republiko Jugoslavijo), ki pa se je od omejene, nekajdnevne operacije letalskih sil spremenila v skoraj tri mesece trajajoče bombardiranje vojaških in strateških ciljev po vsej Srbiji in Kosovu. Srbske sile so se morale umakniti s Kosova in pristati na mirovno misijo na Kosovu, ki je bilo poslej razdeljeno na pet operativnih sektorjev: ameriškega, francoskega, britanskega, nemškega in italijanskega. Ruske sile, ki so začasno zasedle letališče Slatina, so se morale umakniti. Okrog Kosova je bil oblikovan petkilometrski varnostni pas. Postopoma so se vračali tudi albanski begunci s Kosova, vendar jih je nekaj ostalo tudi še v Makedoniji, predvsem v Skopju. Kosovo je postal specifičen protektorat pod skrbništvom mednarodnih mirovnih sil (KFOR). Te so imele poleg varnostnih tudi zelo pomembne gospodarske in civilne načrte. UNMIK je postal zelo obsežna mirovna misija. Podobno kot v Post-Daytonski Bosni in Hercegovini se je misija oblikovala v administrativno obsežno in ne preveč učinkovito tvorbo.

H gospodarski neučinkovitosti je veliko prispevala navajenost prebivalcev na sivo ekonomijo, ki je rezultat kriznih razmer, trajajočih vsaj eno generacijo. Nezaupljivost do oblasti na eni ter navajenost (in seveda delovanje) alternativnih načinov gospodarjenja ter upravljanja z javnim dobrim so minimalizirali možnosti načrtovanja in prostorskega urejanja. Kosovo je gosto naseljeno območje (nad 200 prebivalcev na km²) – bistveno gostejše kot sosednje države. Zaradi kriznih razmer in naglih selitev se krepila urbanizacija v naravno najugodnejših predelih (zlasti Kosovo polje). A to so obenem tudi kmetijsko najrodovitnejša območja ter območja pitne vode. Omejena in občutljiva naravna bogastva so torej zaradi večdesetletnega "zanemarjanja" v kriznih razmerah resno ogrožena. Kosovo sicer razpolaga z velikimi količinami lignita, ki ga je v jugoslovanski eri uporabljala termoelektrarna v Obiliću. Danes večji del teh kapacitet stoji zaradi sabotaž, pa tudi zaradi pomanjkanja strokovnjakov. Naglo naraščajoče prebivalstvo je sicer tudi v delno ali povsem ilegalnih razmerah pridobilo formalno izobrazbo in določene kvalifikacije, a za izkušnje ni bilo priložnosti. Brezposelnost je tako huda grožnja, prav tako pa tudi funkcionalna usposobljenost prebivalstva na različnih področjih. Vse to so dolgoročni učinki dalj časa trajajočih kriznih razmer. Odpravljanje le-teh je dolgotrajen proces, ki bo uspešen

le ob sorazmerno znatni pomoči mednarodne skupnosti. V nasprotnem primeru so mogoči večji izseljevalni pritiski na sosednja območja, s tem pa (glede na dosežanje raven in način medetničnih odnosov) tudi konfrontacije in odprti konflikti.

V zadnjih desetletjih je Kosovo naglo in korenito spreminjalo svojo etnično sliko. Delež albanskega prebivalstva se je konstantno povečeval vse do današnjih 90 %. Delež Srbov, Črnogorcev, Turkov, Romov, Hrvatov in drugih skupin se je zmanjševal. Po napadu sil zveze NATO in vzpostavitvi začasnega statusa Kosova je le-to postalo protektorat mednarodnih sil, razdeljen na pet operativnih sektorjev. Toda razdeljen je tudi glede na etnično strukturo. Albanska večina zajema največji del ozemlja, Srbi pa so naseljeni v 23 enklavi, od katerih se le tista pri Kosovski Mitrovici stika z ozemljem ostale Srbije. Večji enklavi sta še pri Kosovem polju in na jugu pri Breznici pod Šarskim gorstvom. Kosovo je gospodarsko izločeno iz Srbije; samo v enklavah uporabljajo srbski denar. Kosovo je formalno del Srbije, funkcionalno pa ne (več) in je torej glede na mednarodni nadzor ter 5-kilometrski varovalni pas dejansko njena eksklava.

Sedaj se odpirajo vroče diskusije in diplomatski boj za prihodnost Kosova. Medtem ko ga Albanci vidijo predvsem kot samostojno državo (in poudarjajo tudi kosovsko-albansko identiteto), je za Srbe to del Srbije; samostojnost Kosova bi pomenila torej veliko redukcijo srbskega državnega ozemlja in nevaren precedens v evropski razmejevalni politiki. Pri tem se je treba spomniti tudi bosanskega primera, ko so diplomati za vsako ceno zagovarjali teritorialno integriteto države. Nekateri poudarjajo pomen decentralizacije Kosova – torej notranje prostorsko-politične reorganizacije – vendar v državnem okviru Srbije. Razprave o večji avtonomiji ter zahteve so seveda starejše in nanje so srbski analitiki opozarjali že v osemdesetih letih 20. stoletja, in sicer v povezanosti z ideologijo "Velike Albanije". V vsakem primeru je etnična polarizacija dolgoročno ovirajoča, čeprav se prakticira že več desetletij. Dialog je torej nujen, sicer se utegnejo konflikti kljub mednarodnemu nadzoru in krepki vojaški asistenci obnoviti ali celo stopnjevati. Z vidika dveh možnosti prihodnjega političnega razvoja kriznega območja, torej bodisi poti v samostojnost Kosova bodisi v reintegracijo s Srbijo, se odpirata prvenstveno dve skupini vprašanj. Prva se nanaša na gospodarske vidike avtonomnosti, druga pa v vojaškarnostne. Oboje skupaj lahko presojamo tudi z vidika novih geopolitičnih razmer na Balkanskem polotoku.

Omenjeni gospodarski in prostorski procesi so Kosovo v zadnjih desetletjih osiromašili in postavili v različne oblike odvisnosti. Vprašanje avtonomnosti in še bolj samostojnosti je torej predmet presoje razvojnih potencialov. Zavedati se je treba tudi, da bi odmik mednarodnih sil (skoraj zanesljivo lahko trdimo, da bo baza "Bondsteel" ostala) in okrepitev albanskega političnega korpusa (dve državi in potencialno ena večja) vzpostavilo povsem nova strateška razmerja na osrednjem Balkanu. Tako bi imeli relativno močne srednjevelike države (Grčija, Bolgarija, Romunija) in nekaj manjšo Srbijo, Albanijo in Hrvaško ter male države (Bosna, Makedonija, Črna gora; v primeru samostojnosti Kosova pa celo štiri). Teritorialno drobljenje bi se stopnjevalo, če bi prišlo do novih razpok ali celo razdelitve Bosne in Hercegovine (občasne tovrstne tendence). Drugo tveganje pa predstavljajo sorazmerno številčne albanske manjšine v vseh sosednjih državah. Spričo večinoma neugodnega pravnega ter zlasti gospodarskega položaja je mogoče pričakovati povečevanje napetosti tudi v teh conah, kar pa ni nujno tesno povezano z usodo Kosova.

Regionalizacija Kosova in reintegracija tega območja nazaj v Srbijo je privlačna (in načeloma edino sprejemljiva) politična opcija za Srbe. Problem "padaanja domin" na Balkanu in v Evropi bi s tem vsaj začasno rešili. Meje bi bile načeloma nedeljive in stabilne. Toda s tem problema srbskih enklav in njihovega težavnega gospodarskega položaja verjetno ne bi rešili. Poleg tega je naraščanje albanskega prebivalstva že pripeljalo do razmerij, ko bi bili Albanci (ob upoštevanju polnih državljskih pravic!) zelo pomemben dejavnik političnega razvoja Srbije, zaradi verjetnega nasprotovanja pa bi Kosovo ohranilo vlogo trajnega nevrvalgičnega območja. Potrebno je tudi upoštevati, da ima Srbija še dve šibki strani: kontinentalnost in dokaj obsežna depopulacijska območja na jugozahodu ter na vzhodu. Tretja opcija je ohranjanje sedanjega ali zelo podobnega statusa, morda v pričakovanju trajnejših rešitev po vključitvi v Evropsko zvezo, ki omogoča in celo spodbuja čezmejno medregionalno sodelovanje. Tako je mogoče pričakovati spodbude gospodarske reintegracije tega prostora. A tudi ta ni brez pomanjkljivosti. Predvsem se je treba zavedati, da evropski integracijski procesi niso sami po sebi razrešili še nobenega izmed evropskih kriznih oziroma konfliktnih problemov; ti ostajajo torej v domeni nacionalnih držav. Poleg tega bi bilo naivno razmišljati, da bodo čezmejne pobude brez etnopolitičnih implikacij. Nasprotno! Glede na sedanje razmere

in razporeditev prebivalstva bi bile potencialne evroregije in različne druge oblike čezmejnega sodelovanja veliko bolj pisane na kožo Albancem kot pa ostalim. Zato se v smislu integracijskih namer postavlja ključno vprašanje: ali ves "Zahodni Balkan" vključevati v Evropsko zvezo hkrati ali pa posamezne države, pač glede na doseženo stopnjo pravne, politične in gospodarske harmonizacije ter izpolnjevanje kriterijev? Čeprav je druga opcija taktično veliko bolj pripravna in formalno upravičljiva, utegne imeti prva spricho zapletenih etnično-teritorialnih procesov in odnosov v končni fazi več zagovornikov. Ta pot pa je dolga. Tako je še vedno veliko možnosti, da bo Kosovo s svojim zaledjem še naprej ostalo trajno krizno žarišče in nevrvalgična točka starega kontinenta.

Kdo bo napisal epilog o Balkanu: razmislek o geopolitiki prihodnosti

Nemirni Balkan. Vsaka izmed balkanskih vojn, prva in druga svetovna vojna in nato še krize po razpadu Jugoslavije so prinesle nove teritorialne delitve in nove etnično-politične entitete. Jugovzhodna Evropa je politično bolj razdrobljena kot pred nekaj stoletji. Medtem ko se v Evropski zvezi odvijajo integracijski procesi prvenstveno v smeri socialno-prostorske in gospodarsko-prostorske kohezije, ostaja v obravnavanem prostoru prioriteta predvsem etnično-teritorialno združevanje.

Geostrategija Balkana ima tako pred seboj v prvi vrsti dve temeljni orodji: nadaljnjo širitev Evropske zveze in vojaško skrbništvo nad izbranimi (kriznimi)

teritoriji. S tem je ta del Evrope zadržal svoj status nadzorovanega in po svoje obvladanega območja, ki pa se lahko teh spon reši le z vztrajanjem na ponujenih začasnih političnih asociacijah (Paktu Stabilnosti za Jugovzhodno Evropo), da bi dosegla trajnejše in privlačnejše končne opcije – članstvo v Evropski zvezi in zvezi NATO. Toda evropeizacija Balkana je zahteven in v svojih ključnih ciljih težko uresničljiv projekt. Večina držav namreč ne dosega niti pravnih, ne gospodarskih ali političnih meril. Vendar ga je kot proces smiselno in potrebno zagovarjati v prvi vrsti zaradi vzpostavljanja realnih vezi in sproščanja zgodovinsko pogojenih napetosti in zamer.

Poizkusi regionalnega hegemonizma so bili doslej neuspešni, toda prispevali so – kar je paradoks – k preobratu geopolitične teže posameznih držav in Balkanskega polotoka kot celote. Pred dvema desetletjema je bil to še kontaktni prostor različnih geopolitičnih polov: vzhodnega, zahodnega in vmesnega (neuvrščenege – torej Jugoslavije). Danes je strukturno in funkcionalno še vedno del "vmesne Evrope": razdrobljen, v lokalno-regionalnem pogledu etnično homogeniziran, v nacionalno-političnem še vedno etnično heterogen. Vse države imajo na svojih ozemljih razmeroma številčne manjšine – pripadnike sosednjih narodov, zato pa tudi sami svoje manjšine v sosedstvu. Zaradi homogenizacije na lokalni ravni multietnične družbe v resnici ne delujejo kot take, temveč predstavljajo določen prikrit konfliktni potencial. Skrbništvo Evropske zveze in zveze NATO nad tem prostorom se zdi v sedanjem trenutku skoraj edini resni porok miru in varnosti. Balkan, še posebej pa njegov nekdanji jugoslovanski del, postaja torej čedalje bolj gospodarsko in politično odvisen, zato pa tudi ranljiv del Evrope.

Literatura

1. Chiari, B., Kesselring, A. (ur.) 2006: Kosovo. Wegweiser zur Geschichte. Ferdinand Schöningh. Paderborn, München, Wien, Zürich.
2. Eberhard, P. 2003: Ethnic groups and population changes in twentieth-century Central-Eastern Europe. History, Data and Analysis. M. E. Sharpe. New York & London.
3. Janić, D. 2003: Kosovo between conflict and dialogue. Forum for ethnic Relations (FER). Beograd, Podgorica.
4. Latawski, P., Smith, A. M. 2003: The Kosovo crisis and the evolution of post Cold War European security. Manchester University Press. Manchester.
5. Mišović, M. 1985: Ko je tražio republiku Kosovo 1945-1985. Narodna knjiga. Beograd.
6. Priebe, R. 2004: The European Perspective of the Western Balkans, its Regional Dimension and the Contribution of the Stability Pact. Südosteuropa Mitteilungen. Südosteuropa Gesellschaft. München.
7. Sanguin, A.-L. 2004: La poche de Gorazde (Bosnie), maillon fort de la "diagonale verte" islamique dans les Balkans ou "bout du monde" post Dayton? L'Europe de l'Est quinze ans apres la chute du mur. L'Harmattan. Paris.
8. Slukan Altić, M. 2005: Povijesna geografija Kosova. Golden marketing & Tehnička knjiga. Zagreb.
9. Trifunoski, J. 1988: Albansko stanovništvo u socialističkoj republici Makedoniji. Književne novine. Beograd.
10. Zupančič, J. 2006: Geografski pristopi k proučevanju kriznih območij. Dela 26. Ljubljana.